

ZARZĄDZANIE RYZYKIEM I UBEZPIECZENIA

Szanowni Państwo,

przekazujemy Państwu scenariusz zajęć dotyczący Zarządzania ryzykiem i ubezpieczeń. Podczas lekcji uczniowie poznają zagadnienia związane z różnymi rodzajami ryzyka, jakie towarzyszą człowiekowi zarówno w życiu codziennym, jak i w działalności gospodarczej, a także poznają podstawowe metody zarządzania ryzykiem. W ramach tych metod szczególna uwaga została poświęcona problematyce wykorzystania ubezpieczeń. Prezentowany scenariusz lekcji powstał w oparciu o wieloletnie doświadczenia dydaktyczne pracowników Katedry Zarządzania Ryzykiem i Ubezpieczeń Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. W scenariuszu lekcji wykorzystane są również – zmodyfikowane i dopasowane do potrzeb młodszego odbiorcy – treści zadań, które w ramach studiów licencjackich rozwiązują nasi studenci. Wierzymy, że proponowane treści, dzięki zastosowaniu różnorodnych form prezentacji oraz ćwiczeń aktywizujących, okażą się atrakcyjne dla uczniów szkół podstawowych i ponadpodstawowych. Scenariusz proponujemy realizować na lekcjach WOS lub biznesu i zarządzania.

SPIS TREŚCI:

1. Scenariusz zajęć s. 2
2. Treść zajęć oraz materiały do zajęć z odpowiedziami s. 3 – 11

TEMAT: **ZARZĄDZANIE RYZYKIEM I UBEZPIECZENIA**

CZAS TRWANIA ZAJĘĆ: 90 minut (2 godziny lekcyjne)

I. CELE LEKCJI (UCZEŃ):

- Wyjaśnia co to jest ryzyko i potrafi wymienić przykłady sytuacji, w których się ono pojawia w życiu osobistym oraz w działalności gospodarczej
- Wymienia etapy zarządzania ryzykiem
- Wymienia metody zarządzania ryzykiem i rozumie na czym polega ich zastosowanie
- Potrafi dopasować optymalną metodę zarządzania ryzykiem do wybranych rodzajów ryzyka
- Zna pojęcie ubezpieczalności ryzyka i potrafi wskazać jakie rodzaje ryzyka mogą być ubezpieczone

II. METODY PRACY

- wykład
- ćwiczenia grupowe
- ćwiczenia indywidualne
- dyskusja

III. ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- teksty drukowane
- arkusze z ćwiczeniami
- tablica lub flipchart

PRZEBIEG ZAJĘĆ

Wprowadzenie

Czy zastanawialiście się kiedyś, co to jest ryzyko? Spróbujcie podać jakieś przykłady sytuacji, które wiążą się z ryzykiem. Można uwzględnić różne obszary życia i działalności człowieka: np. życie prywatne, praca zawodowa, działalność gospodarcza przedsiębiorstw.

Uczniowie wymieniają różne przykłady ryzyka, a nauczyciel zapisuje je na tablicy lub flipcharcie. Następnie nauczyciel podaje uczniom temat lekcji oraz informuje o zagadnieniach, jakie będą na niej poruszane wskazując, że do wymienionych przykładów ryzyka będzie się odwoływał w trakcie dalszej części lekcji.

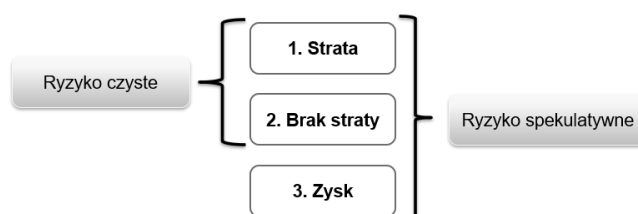
Rozwinięcie

1. Po ćwiczeniu wstępnym z wprowadzania następuje krótka część wykładowa w trakcie której nauczyciel zapoznaje uczniów z koncepcją ryzyka.

Ryzyko

Z perspektywy nauk ekonomicznych wyróżnia się dwie podstawowe koncepcje postrzegania ryzyka: negatywną oraz neutralną. Zgodnie z pierwszą z nich, ryzyko jest zjawiskiem niepożądanym – zagrożeniem, którego potencjalnym skutkiem jest szkoda lub strata. Taki rodzaj ryzyka nazywa się ryzykiem czystym. Druga z koncepcji zakłada natomiast, że ryzyko pojmowane jest jako zagrożenie i szansa zarazem; jest ono przedsięwzięciem, którego wynik jest nieznany, a który może być lepszy lub gorszy od spodziewanego. Taki rodzaj ryzyka określa się jako ryzyko spekulatywne.

2. Nauczyciel prezentuje graficznie koncepcję, o której mówi na tablicy, flipcharcie lub na slajdzie.

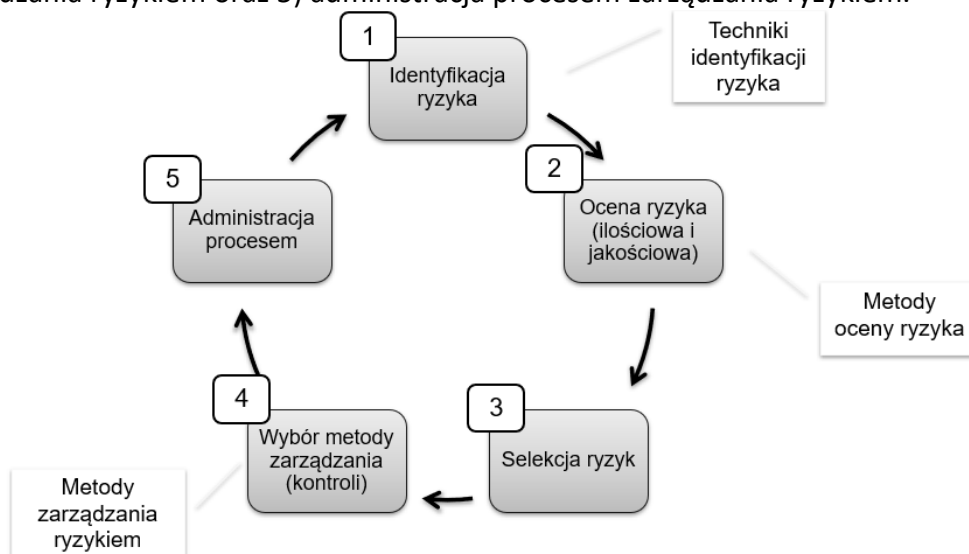

W ubezpieczeniach wykorzystywana jest przede wszystkim negatywna koncepcja ryzyka. Zgodnie z nią ryzyko jest definiowane jako możliwość powstania potrzeby majątkowej w wyniku zaistnienia negatywnego zdarzenia losowego; możliwość urzeczywistnienia się czegoś niepożądanego, negatywną konsekwencją danego zdarzenia. Ryzyko w ubezpieczeniach jest również synonimem niebezpieczeństwa zagrażającego obiektom i osobom.

3. Nauczyciel zapoznaje uczniów z koncepcją zarządzania ryzykiem prezentując graficznie koncepcję, o której mówi na tablicy, flipcharcie lub na slajdzie.

Zarządzanie ryzykiem

Zarządzanie ryzykiem (risk management) to działania polegające na identyfikacji i ocenie zagrożeń, na które narażony jest podmiot gospodarczy oraz wyborze najbardziej odpowiednich technik, służących zabezpieczeniu się przed tymi zagrożeniami. W klasycznym ujęciu na proces zarządzania ryzykiem składają się pięć faz: 1) identyfikacja ryzyka, 2) ocena ryzyka, 3) selekcja ryzyka, 4) wybór metody zarządzania ryzykiem oraz 5) administracja procesem zarządzania ryzykiem.

- Ad.1. W ramach identyfikacji ryzyka, przy zastosowaniu wszelkich możliwych źródeł informacji, należy dążyć do rozpoznania jak najobszerniejszej liczby zagrożeń, na jakie narażony jest analizowany podmiot. Jest to najtrudniejszy etap, ponieważ wymaga dużego wysiłku, kwalifikacji i dalekowzroczności.
- Ad. 2. Celem oceny ryzyka jest określenie prawdopodobieństwa strat w sposób jakościowy lub ilościowy. Narzędzia mierzenia ryzyka powinny być odpowiednio dobrane do różnych jego rodzajów.
- Ad. 3. Selekcja ryzyka polega na wyborze - spośród wcześniej zidentyfikowanych i ocenionych – tych ryzyk, które są dla danego podmiotu istotne i którymi należy się dalej zająć. Ryzyka oceniane jako małoistotne (niskie prawdopodobieństwo realizacji i niewielka potencjalna strata) są na tym etapie pomijane.
- Ad. 4. Na tym etapie dokonuje się wyboru możliwych sposobów/metod postępowania lub zachowania się wobec ryzyka. Wyróżnia się kilka podstawowych grup technik obchodzenia się z ryzykiem. Zostaną one omówione w następnej części lekcji.
- Ad. 5. Ostatni etap procesu zarządzania ryzykiem składa się z kilku czynności, które polegają na gównie na monitorowaniu i kontroli procesu zarządzania ryzykiem co jest konieczne ze względu na zmienność organizacji oraz jej otoczenia (np. pojawiają się nowe rodzaje ryzyka związane z postępem technologicznym).

4. Nauczyciel, nawiązując do procesu zarządzania ryzykiem opowiada uczniom o podstawowych metodach zarządzania ryzykiem:

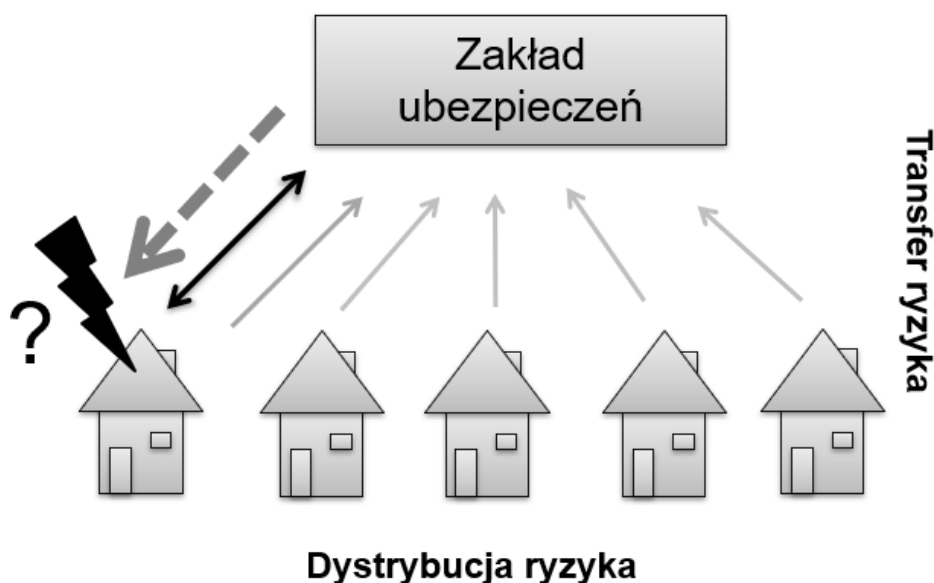
Metody zarządzania ryzykiem

- 1) Unikanie ryzyka – indywidualna i świadoma odmowa zaakceptowania nawet chwilowego ryzyka.
- 2) Zatrzymanie ryzyka:
 - Aktywne – świadoma decyzja o zatrzymaniu ryzyka powodowana motywami finansowymi (chęć zaoszczędzenia na składce) bądź pozafinansowymi (niedostępność ubezpieczenia danego ryzyka);
 - Pasywne – bezwiedne zatrzymanie ryzyka wskutek ignorancji, obojętności, lenistwa bądź arogancji.
- 3) Kontrola ryzyka – działania skierowane na obniżenie częstości występowania strat i ich następstw. Ogranicza się do dwóch aspektów: zapobiegania stratom i redukcji strat.
- 4) Transfer ryzyka – przeniesienie ryzyka na inny podmiot z wykorzystaniem mechanizmów prawnych oraz działań o charakterze organizacyjnym.
- 5) Dystrybucja (repartycja, dzielenie ryzyka) – rozłożenie finansowych skutków realizacji ryzyka na grupę.
- 6) Ubezpieczenie – urządzenie gospodarcze stanowiące kombinację wcześniejszych metod manipulacji: transferu, dystrybucji oraz kontroli ryzyka.

5. Następnie nauczyciel informuje, że metodzie ubezpieczeniowej poświęcone będzie więcej miejsca w trakcie lekcji i dodatkowo objaśnia na czym ona polega. W ramach wyjaśnienia może posłużyć się proponowaną formą graficzną.

Istota metody ubezpieczeniowej

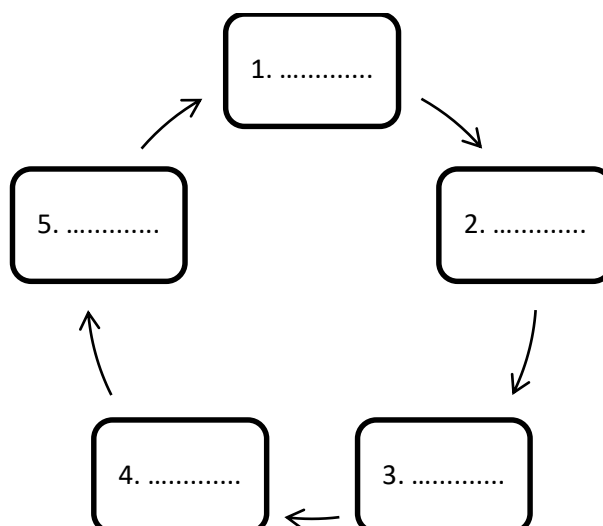
Istota metody ubezpieczeniowej sprowadza się do rozłożenia finansowych konsekwencji zdarzeń dotyczących jednostki, na większą grupę przy udziale wyspecjalizowanej instytucji jaką jest zakład ubezpieczeń. W ramach mechanizmu ubezpieczenia jednostki zagrożone jakimś ryzykiem i zainteresowane wykorzystaniem ochrony ubezpieczeniowej w zamian za opłaconą składkę otrzymują od zakładu ubezpieczeń obietnicę kompensacji szkód w przypadku realizacji ubezpieczonego ryzyka. Co istotne, zakład ubezpieczeń może złożyć taką obietnicę, gdyż liczba zgłaszających się do niego jednostek zagrożonych negatywnym skutkami podobnych zdarzeń jest znacznie większa od liczby jednostek, w przypadku których faktycznie dojdzie do realizacji takiego zdarzenia. Zakład ubezpieczeń ma zatem możliwość stworzenia funduszu ubezpieczeniowego, który wpływy stanowią wpłacane składki i z którego wypłacane są świadczenia dla jednostek dotkniętych stratą.

6. Nauczyciel dzieli uczniów na 3-4 osobowe grupy i rozdaje wydrukowane arkusze z ćwiczeniami

Ćwiczenie 1

W odpowiednich polach wpisz poszczególne etapy procesu zarządzania ryzykiem: wybór metody zarządzania ryzykiem, ocena ryzyka, administracja procesem zarządzania ryzykiem, identyfikacja ryzyka, selekcja ryzyka.

Rozwiązanie jak na schemacie w punkcie 3.

Ćwiczenie 2

Ryszard otworzył sklep spożywczy w miasteczku położonym blisko Krakowa. W celu otwarcia sklepu wziął kredyt dlatego też nie miał wolnych środków do dyspozycji. W tej sytuacji problem niebezpieczeństw związanych z prowadzeniem tego typu przedsiębiorstwa odłożył na później. Mijały lata, interes rozwijał się dobrze a Ryszard zaniepokojony plagą kradzieży w miasteczku oraz listami zawierającymi groźby podpalenia sklepu podjął szereg działań. Sklep został wyposażony w czujniki dymu, gaśnice, zamontowano alarm oraz kraty w oknach. Podpisano również umowę z firmą ochroniarską, której pracownicy mieli konwojować dzienny utarg sklepu. Dodatkowo, na wypadek ewentualnych szkód Ryszard stworzył fundusz, który miał je pokryć. *Wskaż metody manipulacji ryzykiem, które zastosował Ryszard.*

Rozwiązanie:

- „*problem niebezpieczeństw związanych z prowadzeniem tego typu przedsiębiorstwa odłożył na później*” – zatrzymanie ryzyka (prawdopodobnie aktywne gdyż zdawał sobie sprawę z grożących mu niebezpieczeństw)
- „*Sklep został wyposażony w czujniki dymu, gaśnice, zamontowano alarm oraz kraty w oknach*” – kontrola ryzyka
- „*Podpisano również umowę z firmą ochroniarską...*” – transfer ryzyka
- „*na wypadek ewentualnych szkód Ryszard stworzył fundusz, który miał je pokryć*” – aktywne zatrzymanie ryzyka

Ćwiczenie 3

Firma X jest przedsiębiorstwem produkującym kostkę brukową. Większość produkcji przeznaczona jest eksport na rynek niemiecki. Firma dysponuje dwoma budynkami, w jednym znajdują się pomieszczenia produkcyjne, w drugim magazyn i pomieszczenia administracyjne. Na dachu jednego z budynków zamontowano baterie słoneczne. Przy produkcji firma korzysta z własnego wodociągu doprowadzającego wodę z pobliskiej rzeki. W firmie zatrudnionych jest 15 osób – z czego 5 to administracja. Do majątku firmy należą również 3 transportery, 2 wózki widłowe i melex. Firma świadczy usługi transportowe dla swoich klientów. Teren firmy jest ogrodzony, w nocy nadzorowany przez stróża i dwa owczarki niemieckie. *Dokonaj identyfikacji ryzyka na jakie narażona jest firma X. Wskaż z jakich metod zarządzania ryzykiem korzysta, a z jakich mogłaby jeszcze dodatkowo skorzystać firma X.*

Rozwiązanie:

- *Identyfikacja ryzyka: Np. ryzyko walutowe (eksport); pożar, zalanie, zniszczenie budynków, uszkodzenie baterii słonecznych, uszkodzenie wodociągu, szkody osobowe – wypadki przy pracy, zniszczenie pojazdów, szkody spowodowane przez pojazdy innym osobom, kradzież majątku (np. pojazdy), uszkodzenie towarów klientów.*

- *Wykorzystane metody: zatrzymanie ryzyka, kontrola ryzyka (ogrodzenie terenu, nadzór i ochrona)*
- *Potencjalne metody do wykorzystania (przykładowo):*
 - *Kontrola ryzyka (monitoring, instalacja alarmowa)*
 - *Kontrola ryzyka (instalacje przeciwpożarowe)*
 - *Transfer ryzyka (kontrakty zabezpieczające ryzyko walutowe)*
 - *Dystrybucja ryzyka (poszukiwanie nabywców poza rynkiem niemieckim)*
 - *Ubezpieczenie (budynki, pojazdy, odpowiedzialność cywilna)*

7. Nauczyciel prosi uczniów o przedstawienie na forum zabronowanych rozwiązań.

W razie potrzeby nauczyciel koryguje odpowiedzi do ćwiczenia 1.

Po zaprezentowaniu odpowiedzi do ćwiczenia 2 przez jedną z grup kolejne grupy wskazują jedynie co więcej ponad to co zostało zaprezentowane ujęty w swoim rozwiązaniu. Na zakończenie nauczyciel uzupełnia i komentuje odpowiedzi udzielone przez uczniów.

Podobny schemat udzielania odpowiedzi nauczyciel stosuje do ćwiczenia 3.

8. Nauczyciel prezentuje w formie krótkiego opowiadania koncepcję ryzyka w ubezpieczeniach i ubezpieczalności ryzyka.

Ryzyko w ubezpieczeniach i ubezpieczalność ryzyka

Ogólnie można przyjąć, że w ubezpieczeniach ryzyko jest traktowane jako możliwość wystąpienia zdarzenia losowego mającego niekorzystny wpływ finansowy na osobę lub podmiot gospodarczy. Aby zdarzenie losowe było ubezpieczalne musi jednak spełniać następujące warunki:

- Być zdarzeniem niepewnym.
- Być zdarzeniem przyszłym.
- Być zdarzeniem niezależnym od woli jednostki.
- Powodować uszczerbek w dobrach osobistych lub majątkowych.
- Być zdarzeniem nadzwyczajnym.
- Być zdarzeniem losowym.
- Musi wykazywać statystyczną prawidłowość.
- Musi istnieć liczna i jednorodna grupa zagrożonych jednostek.
- Musi występować względnie mały procent strat w danej wspólnocie.
- Strata musi być definitywna i mierzalna.

9. Następnie nauczyciel pyta uczniów, które z wymienionych przez nich (i zapisanych na początku lekcji na tablicy) rodzajów ryzyka są ubezpieczalne.

Przykładowa tabela zawierająca najczęściej wskazywane przez uczniów ryzyka:

Ryzyko (zdarzenie losowe)	Czy ubezpieczalne? (tak / nie)
Wypadek komunikacyjny	Tak
Choroba nowotworowa	Tak
Śmierć	Tak (jest to zdarzenie pewne, ale nie wiadomo, kiedy nastąpi)
Ściąganie na sprawdzianie	Nie
Mandat za jazdę bez biletu	Nie
Zawarcie związku małżeńskiego	Nie
Zalanie na skutek powodzi domu letniskowego	Tak
Pożar restauracji	Tak
Inwestycje na rynku finansowym	Nie (typowe ryzyko spekulacyjne)
Kradzież sprzętu RTV z mieszkania	Tak
Kredyt hipoteczny	Nie (przedmiotem Ubezpieczenia nie jest kredyt, a życie/zdrowie/zdolność do pracy) kredytobiorcy

Wypadek ubezpieczeniowy to zdarzenie losowe, którego wystąpienie zostało w umowie ubezpieczenia wskazane jako podstawa zobowiązania zakładu ubezpieczeń do wypłacenia odszkodowania lub innego świadczenia. Wystąpienie wypadku ubezpieczeniowego jest warunkiem koniecznym powstania roszczenia do zakładu ubezpieczeń o wypłatę świadczenia.

10. Nauczyciel rozdaje uczniom tekst do przeczytania wraz z pytaniami testowymi (Ćwiczenie 4) oraz informuje uczniów, że grupa która najlepiej rozwiąże test otrzyma określony bonus (np. ocena z aktywności).

Uwaga 1: pytania testowe obejmują całość lekcji, a nie tylko tekst do przestudiowania!

Uwaga 2: przygotowany tekst jest celowo stosunkowo długi. Celem nie jest bowiem jego dokładne przestudiowanie przez uczniów, ale wyszukanie przez nich odpowiedzi na konkretne pytania.

Test z rozwiązaniami

- 1) Ryzyko czyste ma miejsce gdy skutkiem danej sytuacji może być:
 - a) Zysk, strata lub brak zmiany,
 - b) strata lub brak zmiany,
 - c) zysk lub strata,
 - d) zysk lub brak zmiany.

- 2) Do rodzajów hazardu należy:
 - a) hazard fizyczny,
 - b) hazard motywacyjny,
 - c) ryzyko inwestycyjne,
 - d) hazard moralny.
- 3) Hazard moralny:
 - a) to utrata wiary w zakład ubezpieczeń z powodu odmowy wypłaty świadczenia,
 - b) może być zobrazowany ryzykiem kradzieży portfela,
 - c) może przejawiać się próbą oszukania zakładu ubezpieczeń (wyłudzenia odszkodowania),
 - d) żadne z powyższych
- 4) Hazard fizyczny związany jest z:
 - a) cechami osobistymi, które sprawiają, że ludzie są bardziej skłonni do nieuczciwości,
 - b) czynnikami poza podmiotowymi, które wpływają na rozmiary niebezpieczeństwa,
 - c) indywidualną reakcją ubezpieczonego spowodowaną świadomością ochrony ubezpieczeniowej,
 - d) wszystkie odpowiedzi są prawidłowe.
- 5) Wskaż kryteria ubezpieczalności zdarzenia losowego:
 - a) niezależność od woli jednostki dotkniętej ryzykiem,
 - b) występowanie definitywnych i mierzalnych strat,
 - c) zdarzenie musi być przyszłe,
 - d) zdarzenie musi być nadzwyczajne.
- 6) Metodą zarządzania ryzyka jest:
 - a) zatrzymanie ryzyka,
 - b) kontrola ryzyka,
 - c) selekcja ryzyka,
 - d) ubezpieczenie.
- 7) Unikanie ryzyka to:
 - a) podejmowanie działań mało ryzykownych,
 - b) odmowa zaakceptowania nawet chwilowego ryzyka,
 - c) przeniesienie ryzyka na inny podmiot,
 - d) rozłożenie finansowych skutków realizacji ryzyka na grupę.
- 8) Przykładem pasywnego zatrzymania ryzyka jest:
 - a) niewykupienie ubezpieczenia od ryzyka inwalidztwa przez osoby młode nieświadome przyszłych zagrożeń,

- b) zaciągnięcie kredytu w walucie obcej bez świadomości konsekwencji przyszłych różnic kursowych,
 - c) prowadzenie działalności gospodarczej w formie spółki cywilnej,
 - d) zainstalowanie czujników przeciwpożarowych w garażu podziemnym.
- 9) Ustawa o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej wprowadza podział ubezpieczeń na dwa działy. Są to:
- a) Dział 1. Ubezpieczenia społeczne, Dział 2. Ubezpieczenia gospodarcze,
 - b) Dział 1. Ubezpieczenia obowiązkowe, Dział 2. Ubezpieczenia dobrowolne,
 - c) Dział 1. Ubezpieczenia na życie, Dział 2. Pozostałe ubezpieczenia osobowe oraz ubezpieczenia majątkowe,
 - d) Dział 1. Ubezpieczenia osobowe, Dział 2. Ubezpieczenia majątkowe.
- 10) Funkcja ochrony ubezpieczeniowej:
- i) polega na gwarantowaniu przez ubezpieczyciela gotowości do wypłaty świadczenia na wypadek zajścia wypadku ubezpieczeniowego
 - ii) polega na zmniejszeniu prawdopodobieństwa realizacji wypadków ubezpieczeniowych oraz ich ekonomicznych skutków
 - iii) sprowadza się do akumulacji kapitału przez zakłady ubezpieczeń
 - iv) polega na przeniesieniu dochodu ubezpieczającego w czasie.
- 11) Funkcja prewencyjna ubezpieczeń:
- a) wynika bezpośrednio z istoty metody ubezpieczeniowej i pełni nadrzędną rolę wobec pozostałych funkcji ubezpieczeń,
 - b) sprowadza się do podejmowania działań zapobiegających pojawianiu się wypadków ubezpieczeniowych oraz przeciwdziałania powiększaniu się skutków tych wypadków,
 - c) wiąże się z koniecznością zgłaszania wszystkich wypadków ubezpieczeniowych do organów policji,
 - d) żadna odpowiedź nie jest prawidłowa.
- 12) Na straży zasady realności ochrony ubezpieczeniowej stoją:
- a) Komisja Nadzoru Finansowego,
 - b) Rzecznik Finansowy,
 - c) Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów,
 - d) Ubezpieczeniowy Fundusz Gwarancyjny.

Zakończenie

Nauczyciel podsumowuje przeprowadzoną lekcję wskazując najważniejsze wiadomości do zapamiętania. W zależności od pozostałego czasu może zadać jedno lub kilka z poniższych pytań. Uczniowie mogą próbować samodzielnie odpowiadać na te pytania lub nauczyciel może je wykorzystać jako figury retoryczne we własnym podsumowaniu.

- 1) Co to jest ryzyko?

- 2) Czym różni się ryzyko czyste od ryzyka spekulatywnego? Które z tych ryzyk jest ryzykiem ubezpieczalnym?
- 3) Na czym polega zarządzanie ryzykiem?
- 4) Jakie są poszczególne etapy zarządzania ryzykiem oraz metody manipulacji (zarządzania) ryzykiem?
- 5) Na czym polega kontrola ryzyka? Wskaż przykłady zastosowania prewencji i redukcji strat?
- 6) Czym różni się aktywne zatrzymanie ryzyka od pasywnego zatrzymania ryzyka?
- 7) Podaj przykłady transferu ryzyka. Czym różni się transfer ryzyka od ubezpieczenia?
- 8) W jakich sytuacjach stosuje się dystrybucję ryzyka?
- 9) Scharakteryzuj ubezpieczeniową metodę zarządzania ryzykiem.
- 10) Czy każde ryzyko da się ubezpieczyć?
- 11) Jakie są warunki ubezpieczalności ryzyka?
- 12) Czym przejawia się hazard motywacyjny? Co go odróżnia od hazardu moralnego?
- 13) Jakie podstawowe funkcje realizują ubezpieczenia w gospodarce?
- 14) Jakie znaczą funkcje ochrony ubezpieczeniowej?
- 15) Na czym polega zasada realności ochrony ubezpieczeniowej?

Literatura uzupełniająca

- 1) M. Cycoń, T. Jedynak, *Ubezpieczenia gospodarcze i społeczne – zbiór zadań*, Poltext, Warszawa 2020.
- 2) *Współczesne ubezpieczenia gospodarcze* pod. red. W. Sułkowskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2013, s. 13-39.
- 3) *Ubezpieczenia*, pod red. M. Iwanicz-Drozdowskiej, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2013, s. 17-37; 55-62.
- 4) *Ubezpieczenia. Podręcznik Akademicki*, pod. red. J. Handshkego i J. Monkiewicza, Poltext, Warszawa 2010, s. 15-37.
- 5) *Ubezpieczenia gospodarcze i społeczne*, pod red. E. Kuckiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2009, s. 13-36.